

УДК: 94(477)“1920-1930”

О. М. Ігнатуша

ЕПАРХІЇ ТА БЛАГОЧИННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗАРХАТУ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 20–30–Х РР. ХХ СТ.

Автор проаналізував організаційні зміни Українського екзархату Російської православної церкви (РПЦ) у 20–30-х рр. ХХ ст. на рівні епархії та благочиння. Стаття розкриває залежність системи місцевого управління від політики церковного керівництва і впливу державної влади.

Ключові слова: епархія, благочиння, організація, церква, влада, централізм, більшовицька модернізація.

Устрій релігійних організацій – важлива складова їхньої самобутності. Тому його вивчення надає ключ для розуміння специфіки і характеру відповідних релігійних спільнот.

Дослідження церковного устрою в історичній ретроспективі дозволяє поглибити розуміння змісту суспільних процесів. Саме тому, зміни організаційного устрою православних церков України 20–30-х рр. ХХ ст. неодноразово привертала увагу науковців (С.І. Білокінь, А.Л. Зінченко, С.І. Жилюк, А.М. Киридон, О.П. Тригуб). Хоча у цьому напрямі ще багато нез'ясованого. Нерівномірно досліджено устрій різних православних церков, що діяли в Україні. Більш дослідженим виглядає устрій вищих органів влади та управління церковних організацій.

З огляду на зазначене, пропонуємо у межах статті охарактеризувати специфіку устрою середньої – епархіальної та благочинницької – ланки Українського екзархату Російської православної церкви (РПЦ) у 20–30-х рр. ХХ ст. – найкрупнішої за числом віруючих і громад релігійної організації, яка, проте, недостатньо вивчена з боку структурних змін. При цьому простежимо еволюцію устрою у контексті суспільно-політичних процесів, що дозволить глибше зрозуміти сутність інституційних трансформацій РПЦ в Україні у новітню добу.

Для проведення такого аналізу будемо спиратися, переважно, на опубліковані актові документи та архівні джерела центральних і місцевих архівів України та Російської Федерації.

Передуючи безпосередньому аналізу організаційної структури Українського екзархату РПЦ, нагадаємо, що саме РПЦ була центральною дійовою фігурою церковного розколу на постімперському просторі і в Україні зокрема. Розкол, у ході якого до середини 20-х рр. ХХ ст. в Україні виникло три нових релігійних організації – Українська Автокефальна Православна Церква, Українська Синодальна Церква, Українська Соборно-єпископська Церква – змушував РПЦ до змін, які, проте, стимулювалися чи гальмувалися зовнішньоцерковними чинниками.

Розкол мав глибокі ідейні основи, тому він позначився на організаційно-структурних змінах кожної з церков. Цих змін зазнав і епархіальний устрій, що був традиційним в системі зв'язку між центральною та парафіяльною ланками церковного управління.

Мережа та єпископат. У зовнішніх проявах епархіальна система Українського екзархату РПЦ протягом міжвоєнного двадцятиліття зберігала консервативність. На території УРСР існувало вісім епархій, що в загальних контурах нагадували територію колишніх дореволюційних епархій і відповідних губерній. Поза цією мережею залишилася лише частина території правобережних Волинської та Подільської губерній, що відійшла до Польщі, та Криму – колишньої Таврійської епархії, що опинилася у складі РСФРР.

Документи не фіксують виразної специфіки структури управління РПЦ в Україні у порівнянні зі всеросійською ні на початку 20-х рр., ні протягом двох наступних десятиліть. Проте несприятливий державно-політичний тиск змушував церковне керівництво шукати способів і форм виживання організації, що вплинуло на параметри побудови місцевої адміністративної ланки. Розглянемо ці зміни детальніше.

Руйнація конфесійної структури, яка почалася під впливом утвердження більшовицької влади, покликали до життя постанову патріарха Тихона від 20 листопада 1920 р. Вона дозволяла архієреям у випадку припинення діяльності канонічного центру чи неможливості зв'язку з ним ділити епархії на “декілька місцевих” [1, с.169; 2, с.102]. Почалося канонічно виправдане дроблення епархіальної мережі на вікаріати та відповідне збільшення числа архієреїв. Якщо напередодні 1920 р. РПЦ в Україні налічувала 27 архієреїв, то в 1923 р. їх вже було 58. Проте подальша динаміка змін епархіальної мережі та чисельності єпископату РПЦ в Україні виявилася зворотною: 1927 р. – 27 чол.; 1930–1933 рр. – 13–14 чол.; 1934–1936 рр. – 10–11 чол.; 1937 р. – 7 чол.; 1938 р. – 2 чол.; 1939–1941 рр. – 1 чол. [Підраховано за: 1, с.959, 960, 962–964, 966, 968, 971, 974, 978–980, 984, 985, 987–989, 991, 993–995; 2, с.102–108].

За цією динамікою стояли зовнішні впливи на церкву.

Нову епархіальну мережу адаптувала до життєвих реалій адміністративна реформа в Україні, яка з 1923 р. впроваджувала дрібнішу від губернії адміністративну одиницю – округ. З 1925 р. губернії, які певний час існували поряд з округами, були скасовані. В Україні виник 41 округ [3, с.32–72]. Такий державно-адміністративний поділ спонукав до узгодження структури епархій з окружною системою, оскільки практика узгодження кориниться в канонічних нормах церкви.

Проте дроблення епархіальної мережі не стало визначальним для змін в конструкції епархіального управління. Реальні зміни продиктувало адміністративно-кримінальне переслідування керівників епархій і найбільш активних священнослужителів.

Вже з 1922 р. на єпархіальне керівництво обрушились гоніння, спричинені політичними мотивами. Державно-партійна влада розчищала дорогу обновленням, розігруючи карту церковного розколу. Під прикриттям кампанії допомоги голодуючим Півдня та масової дезінформації про опір «контрреволюційного духовенства» вилученню церковних цінностей, почалися масові арешти церковних лідерів.

1923 р. було репресовано патріаршого екзарха України, митрополита Київського і Галицького Михаїла (Єрмакова). 12 січня 1923 р. віддали наказ про виселення за межі губернії архієпископа Чернігівського Пахомія (Кедрова). Його відправили до одного з робітничих селищ Донбасу [4, с.59]. Хоча й перебуваючи на засланні до 1930 р. він вважався єпископом Чернігівським [1, с.986]. 16 лютого 1923 р. заарештували й ув'язнили Херсонського єпископа вікарія Херсонсько-Одеської єпархії Прокопія (Титова). Після звільнення у січні 1925 р. йому заборонили повертатися в Україну й того ж року у листопаді знову засудили до заслання на Соловки [5, с.94]. В Україну він так і не повернувся. Без єпархіального архієрея залишилася Харківщина. Її єпископу – Нафанаїлу (Троїцькому) інкримінували те, що склавши відозву з приводу допомоги голодуючим, він заборонив її розсилати [6, с.89]. До речі, цю відозву опублікувала газета «Коммунист» 1 квітня 1922 р., а через деякий час в ній же було вміщено статтю «Слово и дело» [7]. «Наприкінці 1923 р. на території Катеринославської губернії не залишилося жодного тихонівського єпископа, оскільки засуджений Іоанікій був висланий до Харкова, а Сергій і Онуфрій були вислані туди ж ще до того», – повідомляв аналітичний огляд Катеринославського губвідділу ДПУ [8, арк.109]. Попри обіцянки звільнення Мелітопольського єпископа – Сергія (Зверева) та Єлисаветградського (Зінов'ївського) Онуфрія (Гагалюка), їх продовжували утримувати в неволі. Архієпископ Іоанікій, керуючий Харківською єпархією, весною 1924 р. скаржився патріархові Тихону на те, що ні він, ні вікарні єпископи не мали змоги виїхати на периферію [9, арк. 84–84 зв.]. Єпископів не вистачало. Певним виходом із цієї ситуації ставали нові архієрейські свячення. Вони мали підсилити дієвість ієрархії на місцях. С.І. Білокінь звертає увагу на те, що після низки арештів, які усунули від управління Київською єпархією екзарха України, новий єпархіальний архієрей Макарій (Кармазинов), восени 1923 р. провів у Києві низку таємних нарад місцевого духовництва, на яких були обговорені кандидатури осіб для таємних хіротоній [10, с. 97]. Церковна організація шукала способів збереження канонічного духовного керівництва. Апробувалися методи нелегальної роботи.

1924 р. за ініціативою єпископа Глухівського Дамаскіна (Цедрика) на єпископа Козелецького, вікарія Чернігівської єпархії поставили 76 річного архімандрита Свято-Троїцького монастиря м. Чернігова Ювеналія (Молчанова). Мотивацією висвяти була неможливість єпископу Дамаскіну відвідувати Чернігів як «внаслідок... його відірваності від лінії сполучення, так і внаслідок необхідності ... присутності в інших місцях» [11, арк.20].

Неможливість нормальної адміністративної діяльності архієреїв спонукала до керівництва окремими єпархіями безпосередньо з Москви. Звіт 3-ї групи ДПУ УСРР «Релігійні угруповання на Україні (стан на січень [19]26 р.)» повідомляв, що «всією, майже Подолією керує з великим успіхом єпископ Амвросій [Полянський], Херсонщиною – єпископ Прокопій [Титов], Чернігівщиною – Дамаскін [Цедрик], особи..., яких було свого часу вислано за межі України» [12, арк.8].

Нові арешти ієрархів РПЦ, які влада використала інструментом тиску на церкву після смерті патріарха Тихона (7 квітня 1925 р.) в час боротьби за церковну владу, ще більше загострили проблеми управління периферією. У грудні 1926 р. під арештом перебувала більшість єпископату РПЦ – 118 єпископів [13, с.171–172]. Не тільки Київщиною управляли вікарії. З 1926 р. до 1932 р. Волинською єпархією по черзі керували три вікарні єпископи, оскільки правлячий архієрей архієпископ Волинський і Житомирський Оверкій (Кедров) знаходився за ґратами [14, с.6]. Ціла низка релігійних центрів була вимушена припинити свою діяльність, особливо після директив ВКП(б) 1929 р., які оголосили церкву єдиною контрреволюційною силою, що зберігала вплив на маси [15, с.13].

Повна руїна настигла єпархіальну мережу в 30-х рр. Не дивлячись на те, що наведена вище статистика зафіксувала в Україні на 1932 р. 14 єпископів, того року лише троє з них звернулися до секретаріату Президії ВУЦВК за щорічним поновленням дозволу на об'їзд території ввірених їм єпархій і отримали таке право. Це були: архієпископ Константин (Дьяков), архієпископ Полтавський Сергій (Гришин) і архієпископ Новоград-Волинський Миколай (Пирський). Не виключено, що частина ієрархів в цей час керувала українськими справами на віддалі з Росії. Але вірогідно, що більша частина, як наприклад, вікарний єпископ Лубенський Аркадій (Остальський), не займалися єпархіальними справами [2, с.107]. Пік масових політичних репресій 1937–1938 рр. остаточно зруйнував ієрархію РПЦ в Україні. За даними фундаментальної праці М.Ю. Губоніна, 1939 р. ієрархія українських єпархій РПЦ складалася лише з одного архієрея – єпископа Митрофана (Русинова). Він очолював Одеську і був вікарієм Полтавської єпархії [1, с.980].

Поновлення ієрархії почалося з приєднанням до радянської України західноукраїнських земель після їх анексії від Польщі. Все ж новий єпископ – екзарх Миколай (Ярушевич) – більше перебував у Москві, аніж в Україні.

Єпархіальний і благочинницький адміністративний апарат. Аномалія церковно-адміністративної системи полягала в тому, що номіновані єпархії були досить умовними за своїми територіальними контурами й несформованими як адміністративні структури з огляду на приблизну визначеність їх меж і практичну відсутність бюрократичного апарату. Єпархіальні керівники часто не мало своїх єпархіальних канцелярій, діяли одноосібно і з території поза межами єпархії. «Керую поки що двома єпархіями за допомогою вірних оо. благочинних; канцелярії немає; засоби також мізерні; не знаю також як бути з тими

повітами, які в цивільному поділі відійшли до іншої губернії, вважати їх належними до минулої єпархіяльної одиниці, чи вже до нової», – змальовував лише частку своїх проблем патріарху Тихону єпископ Донецький і Бахмутський, тимчасово керуючий Катеринославською єпархією Іоанікій [16, арк.13–13 зв.]. А незабаром, вже з іншого місця, як керуючий Харківською єпархією, «ще не легалізований», він писав: «Не приховую, Ваша Святосте, й того, що мені позитивно ні на кого в Харкові опертися: всі залякані, загнані, малодушничать, зваливши всю роботу й відповідальність за неї на мене одного. Сам накладаю резолюції, сам же пишу укази, приймаючи щоденно по 60–100 чоловік» [9, с.84]. Отож, організація єпархіяльного життя наштотхнулася на несприятливі державно-політичні обставини.

Члени канцелярії Катеринославського архієрея – протоієреї К. Перевозников і М. Волошинов, які вступили в управління єпархією після арештів «контрреволюційних» єпископів, 20 листопада 1923 р. прохали патріарха дати їм повноваження на керівництво. Вони побоювалися, аби канцелярію найближчим чином не прикрили «на тій підставі, що, за відсутності єпископа, не може бути й канцелярії» [16, арк.10–11]. Подібні побоювання мали реальний ґрунт. Роком раніше – у липні 1922 р. коли в Катеринославі заарештували єпархіяльного архієрея, водночас було захоплено і його канцелярію та розігнано єпархіяльний з'їзд, попередньо дозволений губвиконкомом, на який вже зібралися делегати [16, арк.3].

Ситуацію визначала державна влада, яка ставила за мету не просто підпорядкування церкви державі, а її знищення. «Церква як цілісність, окремі єпархії і парафії не мали статусу юридичної особи, і не було ніякого органа, який представляв би їх юридично. Вони існували як факт, але залишались поза законом», – пояснює причину аномального організаційного стану РПЦ автор книги «Церква і держава (історія правових відносин)» священник Олексій Ніколін [13, с.172]. Не визнання легальності існування адміністративних структур РПЦ створювало юридичний ґрунт для їх знищення.

Парадокс полягав у тому, що не дозволяючи реєструвати єпархіяльні, а так само й благочинницькі установи, влада, водночас, брала на облік керівників місцевої церковно-адміністративної ланки та їх членів – архієреїв і благочинних. 21 листопада 1925 р. адмінвідділ НКВС таємним циркуляром звернувся на місце з черговим листом «про виявлення церковних управлінь» [17, арк.23]. Лист починався із застереження: «НКВС неодноразово звертав увагу всіх окрадмінвідділів (підкреслення наше. – О./.) на необхідність виявлення церковних управлінь різних релігійних течій». Зазначалося: «Відносно церковних управлінь автокефальної (липківської) та старослов'янської (тихонівської) орієнтацій – таємним порядком виявити місце їх перебування, термін діяльності та особистий склад їх, не вживаючи будь-яких заходів до їх легалізації, але й не чинячи ніяких заходів до їх ліквідації».

Про виконання подібних циркулярів свідчать списки церковних управлінь, збережені в окремих архівних фондах адмінвідділів. Зрозуміло, що встановлена інформація формувала базу даних потенційних жертв політичних репресій.

Не менш обмеженою в ініціативі та розбудові адміністративної ланки опинилася благочинницька гілка влади. Без єпархіяльного проводу вона була полишена сама на себе. Ефективність її діяльності залежала лише від особистих якостей благочинних, традиції вкорінення цього інституту в адміністративну практику і тимчасової неспроможності державної влади одразу встановити контроль над усім суспільством. Зважаючи на відносну чисельність цієї ланки місцевої церковної адміністрації, влада лише посилила нагляд за нею, спрямувавши перший удар на вищі осередки церковної влади. Цитований аналітичний огляд Катеринославського губернського відділу ДПУ повідомляв про значну частину місцевого активу, передусім – благочинних, яких було взято на замітку [8, арк.118, 121, 123, 126, 128].

Циркуляри НКВС та адміністративних відділів місцевих виконкомів за 1924–1925 рр. віддзеркалили суперечливість статусу благочинних. Зокрема, лист Катеринославського губвиконкому до райвиконкомів від 1 квітня 1925 р. пояснював: «всі благочинні, які керують церквами в межах одного адміністративного району, реєструються в райвиконкомі, керуючі церквами понад одного району в тому ж окрузі – реєструються в окрадмінвідділі. Якщо ж благочинні поширюють свою діяльність на територію другого округу – реєструються в губцентрі» [18, арк.34]. Пояснюючи ієрархію державного централізму, лист замовчував реальні проблеми легалізації. Скласти уяву про них дозволяє «зовсім таємний» і «терміновий» лист Мелітопольського окрадмінвідділу від 6 грудня 1924 р. «всім головам райвиконкомів» «особисто». У ньому йшлося про циркуляр № 475/с від 11/10–24 (без зазначення авторства, вірогідно – Катеринославського губліквідкому, а можливо НКВС), що вимагав проведення «обшуків у тихонівських благочинних». Настановний лист про організацію обшуків належало вилучити з діловодства й повернути в окружний центр [19, арк.10; 20, арк.10]. Очевидно, що документ відверто дискредитував владу. Отож, восени 1924 р. більшовики, вчинивши запланований погром благочинницької ланки управління, «умили руки».

З'їзди. Ставлячи перепони діяльності архієреям і благочинним, держава блокувала й проведення церковних з'їздів, практика яких увійшла в єпархіяльне життя з 80-х рр. XIX ст. До середини 1922 р. – тобто до втручання влади в «обновленський розкол» – ці з'їзди відбувалися регулярно. Вони регламентували питання пастирської практики. Стежили за дотриманням канонічних норм в умовах зростання ініціативи мирян і посилення революційних настроїв [21, арк.3–4]. Але подальше їх проведення стало проблематичним. Про це свідчив згаданий вище епізод із розігнанням Катеринославського єпархіяльного з'їзду 26 липня 1922 р. Хоча 19 серпня 1922 р. у м. Бахмуті відбувся досить вдалий для «тихонівців» вікаріальний з'їзд [16, арк. 1, 6, 23–35 зв.].

1923 р. НКВС поширив інструкції, які обмежували скликання з'їздів церковних організацій. «З'їзди, конференції і взагалі збори, які носять організаційний або принциповий характер, безумовно, без дозволу

окрвиконкому проходити не можуть», – наставляв циркулярний лист Мелітопольського окрвиконкому до райвиконкомів від 27 грудня 1923 р. [22, арк.303], озвучуючи рішення центру. Обмеження давало привід органам державної влади чинити тиск на церковні організації та постійно ревізувати їх організаційні рішення.

Незацікавленість державної влади у проведенні єпархіальних і благочинницьких з'їздів, арешт ієрархії не давали змоги проводити представницькі єпархіальні зібрання. Єпархіальних з'їздів, подібних до тих, які проводили інші православні церкви, РПЦ не скликала. Їх неможливість була прогнозованою. «Цілком можливо, що нам не дозволять скликати єпархіальний з'їзд», – писав щойно повернувшись із неволі (вірогідно на початку 1924 р.), єпископ Донецький і Бахмутський, тимчасово керуючий Катеринославською єпархією Іоанікій [16, арк.13–13 зв.].

Скликання з'їздів допускалося державними органами лише на тій території, де правлячий єпископ, уникаючи арешту, непевно тримався патріаршої лінії. Свідченням цього була Полтавщина, яка, за висловом архієпископа Іоанікія, «кульгала на обидва коліна». Архієпископ Полтавський Григорій (Лісовський) «заплутався остаточно».

Опубліковані акти джерела з історії РПЦ 1917–1943 рр. дають уявлення про те, що з'їздами керівників єпархій українська ланка РПЦ прореагувала на загрозливі явища нових розколів. Зокрема для узгодження позиції ієрархії у зв'язку з «григоріанським розколом», 4 березня 1926 р. у Харкові збиралися єпископи – Сумський Константин (Дьяков), Єлисаветградський Онуфрій (Гагалюк), Олександрівський і Павлоградський Стефан (Андріашенко), Маріупольський Антоній (Панкєєв), Уманський Макарій (Кармазинов) і тимчасово керуючий Подільською єпархією єпископ Борис (Шипулін). Вони підписали письмове звернення єпископа Прилуцького Василя (Зеленцова), адресоване архієпископу Григорію.

12 березня 1926 р. подібна антигригорівська акція пройшла у Києві за участю шести ієрархів: архієпископа Канівського Василя (Богдашевського), єпископа Богуславського і Липовецького Георгія (Делієва), єпископа Сквирського і Бердичівського Афанасія (Молчановського), єпископа Радомишльського і Чорнобильського Сергія (Кубинського), єпископа Черкаського і Чигиринського Філарета (Лінчевського), єпископа Білоцерківського Дмитрія (Галицького). Було підписано донесення екзархові Михаїлу на підтримку його позиції та митрополита Сергія (Страгородського). Того самого дня – 12 березня дев'ять архієреїв: екзарх Михаїл, єпископи Константин (Дьяков), Онуфрій (Гагалюк) Антоній (Панкєєв), Стефан (Адріашенко), Макарій (Кармазинов), Василя (Богдашевського), Григорій (Лісовський) та Борис (Шипулін) прийняли відповідне звернення до митрополита Сергія.

Інформацію про спорадичні з'їзди нижчого – благочинницького – рівня надає полемічна обновленська преса. Збереглися й окремі документальні свідчення.

Протокол благочинницького з'їзду духовенства і мирян 1-го округу Запорізького повіту Катеринославської губернії, який відбувся 28 серпня 1924 р. (збережений в архівному фонді Запорізького окружного адміністративного відділу), сповіщає про досить звичний за змістом занят з'їзд. Його порядок денний передбачав вибір благочинного та благочинницької ради, затвердження кошторисів на утримання благочинного, єпископа та їхніх канцелярій, вибори духовенства та релігійні питання пастирської практики. Хід роботи з'їзду віддзеркалював демократичні починання. На пост благочинного балотувалося сім кандидатів. Хоча крізь рядки документа відчувається формалізація церковного діловодства й, загалом, всього церковного життя. Один із пунктів мистив лаконічне формулювання: «З метою уникнення нарікань у контрреволюції, духовенство Православної Церкви округу зобов'язується беззаперечно виконувати всі постанови Радянської Влади». Ця постанова згодом викликала подив секретар окрліквідкому, який, слідуючи своїм посадовим зобов'язанням, ознайомлювався з протоколом з'їзду. Чиновник поставив знак питання на полях документу навпроти такої ухвали, мовляв: чим її спричинено? [23, арк.472–472 зв.]. Радянський посадовець не міг збагнути залежність цієї постанови з повсюдними й безпідставними політичними переслідуваннями релігійних організацій.

Після погромних акцій 1923–1924 рр. (до речі яскраво описаних С.І. Білоконем на прикладі Київського єпархіального управління [10]) з'їзди благочинних РПЦ стають все рідшим явищем. Так «Матеріал Лубенського окрадмінвідділу про різні церковні з'їзди, наради і т. ін.» за період від жовтня 1927 по жовтень 1928 р. зафіксував лише одне окружне благочинницьке зібрання духовенства та мирян в м. Сенчі, а також одну спільну «нараду духівництва соборно-єпископської та слов'янської орієнтації» у с. Білоусівці Чорнухського району. За той самий час прихильники УАПЦ збиралися шість разів на з'їзди та наради [24, арк.1–13в.]. Отож, благочинницькі з'їзди конкуруючих з РПЦ православних конфесій відбувалися значно частіше.

У другій половині 20-х рр. ХХ ст. такі з'їзди державна влада продовжила дозволяти представникам РПЦ у тих випадках, коли ті переходили в обновленство або переймалися ідеями Соборно-єпископської церкви [25, арк.3, 5, 6, 9, 13]. Так, благочинницькі збори, що мали завдання «пошуку канонічного шляху до об'єднання всіх існуючих на Полтавщині церковних угруповань» і вибору делегатів на єпархіальний з'їзд відбулися 17 січня 1927 р. в с. Луговики на Полтавщині [26, арк.9–10]. На одному з подібних зібрань – з'їзді духовенства і мирян 4 благочиння Турівського району Прилуччини 17 липня 1927 р. священник Іоанн Сапожков розкрив досить сумне й загрозливе становище громад патріаршої церкви. Це був з'їзд, на якому обирали благочинного. Причому, у ході виборів на посаду одноголосно обрали саме священника с. Погреби Іоанна Сапожкова [27, арк.380]. Отож, його оцінки справ у церкві з'їзд сприйняв, як цілковито реалістичні.

Священик, передусім відзначив «повну дезорганізацію» церковного життя. Він пояснив: «у нас немає ніякого спілкування з єпископом, навіть і молитовного. Священики наших громад на ектениях, завели практику поминати так: «належних православних патріархів... і всіх єпископів, або всяке єпископство православне» – яких сам Господь відає. Сільські пастирі, живучи в глухих селах, і не отримуючи ніякого зв'язку, не знають, хто їхній єпископ, хто їхній керівник. Архіпастир не знає навіть письмово, тому що нікому повідомити, хто його пастирі і паства, в якому числі і стані» [27, арк.382].

Йшлося про те, що ієрархія старіла й не поповнювалася. Полтавські архієпископи Парфеній і Григорій відійшли у вічність. Інші не знаходили сили, щоб залишитися на висоті свого духовного покликання. Згадувалося, як приклад, що архієпископ Феофан «подібно найманцю, покинув своїх духовних овець».

Священик Іоанн продовжував: «У нас немає ні з'їздів духовенства та мирян, ні єпархіального, ні окружного, на яких можна було б розгледіти недоліки та способи їх усунення. Общини 4-го благочинницького округу не мають ні благочинного, ні благочинницької ради, яка могла б дати належне керування. Наші громади й пастирі живуть цілком самостійно. Священик у громаді, у відношенні до церковного життя, коли в ній спокійно, все – і ієрей, і архієрей, що схоже на повне пресвітеріанство, що в корені спотворює православ'я і [створює] становище дуже непевне, як для священика, так і для громади... Внаслідок того, що статути наших єпархіальних і окружних управлінь державною владою не зареєстровані, то й наші управління не можуть проводити в життя свої розпорядження, внаслідок чого й збільшується церковна дезорганізація, яка перетворюється в церковну анархію. Так ставленицькі грамоти пишуться на простому папері й засвідчуються простими підписами – на ньому немає печатки... Тому, на церковній арені з'являються різні авантюристи... Раніше йшла дванадцятирічна підготовка кандидата у священство. А тепер практикується: годину чи дві... Таким чином, світоч православ'я у нас згасає і ми ризикуємо [впасти] в область п'їтьми й марновірства» [27, арк.382].

Змальований стан церковного життя РПЦ свідчив про системні проблеми й неможливість їх швидкого подолання. Він вказував на розмивання традиційних устоїв православ'я, поглиблення інституційної кризи. Низькі параметри функціональності церковної організації консервувалися, передусім, неврегульованістю її державно-правового стану, політизованим адміністративним тиском держави. Цей тиск поглиблював деформацію традиційної релігійності.

Неможливість проведення з'їздів духовенства та мирян єпархіального й благочинницького рівнів – усталеного у церковній практиці способу вирішення поточних проблем церковного життя – була вкрай симптоматичним явищем церковних деформацій.

Разом із тим, як засвідчує цитований вище документ, більш активні сили у середовищі РПЦ, зокрема з середньої ланки – благочинні, парафіяльні священики, констатуючи наростання церковної анархії, виявляли здатність до критичного аналізу ситуації й пошуку шляхів виходу з кризи. Вони не знімали відповідальності за тяжкий стан церкви з її членів, а відтак, шукали спроб поліпшення ситуації, підвищення ініціативи, кликали на боротьбу із «закостенілістю».

Отож, така важлива ланка дієвої інституційної системи церкви як з'їзди протягом 20-х рр. XX ст. потрапила у безпосередню залежність від політики державної влади, скерованої партійно-державними верхами на нищення церкви.

Тенденція до заборони владою церковних з'їздів РПЦ утвердилася у другій половині 20-х рр. XX ст. Звіт адміністративного управління НКВС за 1927–1928 рр. називав «домагання провести як можливо більше з'їздів» свідченням небажаної «активності релігійників» [28, арк.1, 39]. Рядки цього таємного документу повідомляли, що адміністративне управління НКВС «взяло лінію на найбільше скорочення видачі дозволу на проведення з'їздів. Для проведення з'їздів у всеукраїнському масштабі, було взято установку, щоб дозволити один з'їзд на 3 роки. У другу половину 1928 року в зв'язку з політичними кампаніями дозволів на проведення з'їздів майже не давалось». Наступного року ситуація повторилася: «За звітний період майже всі релігійні об'єднання дуже сильно домагалися дозволити їм скликати всеукраїнські з'їзди. У цьому напрямкові була взята жорстка лінія і за винятком з'їзду адвентистів 7-го дня, дозволу нікому не давалось» [29, арк.1, 24]. Хоча звіт не називав «тихонівців» серед ініціаторів з'їздів, формулювання «майже всі» передбачає велику вірогідність того, що й вони – представники найбільш чисельної конфесії – піднімали клопотання. Відсутність з'їздів унеможливлювала функціонування церкви як цілісності, а відтак і ліквідувала здобутки демократизації церковного управління, що були наслідком соціальної революції, повертала конфесію в русло авторитаризму.

Із розгортанням форсованої модернізації «по-сталінськи», стан єпархій РПЦ в Україні, а разом з тим і система їхнього управління зазнали нових змін. Хоча на початку 1930-го р. ці зміни ще не проявили себе очевидно.

На прес-конференції 15 лютого 1930 р. іноземним та радянським кореспондентами, яку власті вимусили провести митрополита Сергія, він так охарактеризував устрій РПЦ: «У нас, як і в дореволюційний час, існують центральні і місцеві церковні управління. В центрі – Патріархія, тобто заступник Патріаршого Місцєблюстителя і Священний Синод, а в єпархіях – Преосвященні архієреї і єпархіальні ради. Крім цього, при кожній парафії існує виконавчий орган, який обирається віруючими» [1, с.682–683]. Таким чином, глава церкви констатував збереженість традиційного устрою на рівні центральної та місцевої влади.

Роком пізніше, обґрунтовуючи принцип побудови церковної влади і ступінь своїх повноважень у першому номері дозволеного владою «Журналу Московської Патріархії» заступник місцєблюстителя також не згадав про особливий статус українських єпархій та специфіку їх місцевого управління. Оскільки

український сегмент інституції у складі РПЦ був одним із найбільших, замовчування питання про специфіку його територіального управління означала одне – такої специфіки не існувало.

Підкреслення керівництвом патріархії думки про уніфікованість церковного ладу на переломі 20–30-х рр. водночас свідчило про зміцнення російського централізму в інституційній площині у момент форсування комуністичної модернізації, іменованої тоді «соціалістичною реконструкцією».

Державно-політичні події перелому 20–30-х рр. не давали підстав для покращення стану церковного управління. Реалії радянського ладу несли РПЦ в Україні ще більшу дезорганізацію і руїну адміністративного устрою. Цей вектор змін, заданий «соціалістичною реконструкцією», був зрозумілий церковному керівництву.

Про розуміння лідерами РПЦ цієї ситуації свідчили слова митрополита Сергія на згаданій зустрічі з представниками преси: «Нинішнє становище Церкви значно відрізняється від колишнього. Зараз, завдяки тому, що господарство країни зазнає докорінних змін, які зводяться до заміни старих форм господарювання новими (колективізація сільського господарства, індустріалізація всієї країни), відбувається погіршення становища Церкви» [1, с.684].

Крок до формування нової моделі управління РПЦ на периферії в Україні було зроблено за нового екзарха – архієпископа Константина (Дьякова). Ця модель враховувала ускладнення державно-правового становища релігійних організацій.

Створювалася вертикаль прямого представництва екзарха у регіонах. На периферії його представниками могли стати колишні або нинішні благочинні, настоятелі церков, що діяли в крупніших населених пунктах, центрах комунікації. Такий варіант «модернізації» церковного управління зафіксувала заява патріаршого екзарха на адресу НКВС від 15 травня 1930 р.: «У справах управління підвідомчого мені Мелітопольського округу Маріупольської єпархії виникла необхідність у призначенні спостерігача (в російському тексті – «наблюдавшого». – О. І.) за справами всього Мелітопольського округу» [30, арк.74]. Для виконання необхідних комунікативних функцій, на цю посаду було призначено протоієрея м. Великого Токмака Миколая Уловича. Особистість призначеного промовиста. Вона була добре відомою землякам. Протоієрей М. Улович користувався неабияким авторитетом серед населення. Ще на початку 20-х рр. Запорізька ГубЧК і Ревтрибунал неодноразово порушували проти нього кримінальні справи «за активну контрреволюцію». Одним із раних «гріхів» священника була симпатія до білогвардійських режимів, збройні сили яких він зустрічав вітальними промовами [31, арк.134]. Пізніше, коли влада розправлялася з опозиційним духовенством, використовуючи кампанію вилучення церковних цінностей, священника Миколая Уловича тримали на обліку ДПУ [8, арк.128–129].

Цитована заява патріаршого екзарха повідомляла, що «ніяких особливих функцій протоієрей Улович, на відміну від інших спостерігачів (підкреслення наше. – О. І.) окремих районів Мелітопольського округу, не несе». Потреба у його призначенні спостерігачем пояснювалася лише намаганням уникнути надмірних грошових витрат з боку окремих районних спостерігачів, громад або їх членів. З наведеного фрагмента випливає, по-перше, що в районах було організовано представництво відповідальних осіб перед екзархом, по-друге – частина спостерігачів екзарха таки виконували якісь «особливі функції». Під ними розуміємо, передусім, функції адміністративно-управлінського характеру. Існував штат не тільки окружних спостерігачів, але й районних. Протоієреєві М. Уловичу, як окружному спостерігачеві, належало «концентрувати у себе» справи, на які попередньо звернули увагу районні спостерігачі і «в належних випадках усною чи письмовою доповіддю повідомляти про них екзархові. Про діяльність спостерігача в Гуляйпільському районі Запорізького округу – у колишньому четвертому благочинні – дізнаємося з протоколу загальних зборів членів Свято-Троїцької парафії с. Гуляйполя від 21 липня 1929 р. Очевидно, згаданий спостерігач був наділений адміністративними повноваженнями. Він повідомляв громаду листом про призначення й переміщення духовенства цієї парафії, здійснені єпископом Полтавським Сергієм (Гришиним), тимчасово керуючим Маріупольською єпархією [32, арк.168].

Таку модель адміністративного нагляду важко було назвати оригінальною. Вона бачиться нам, скоріше, універсальною, типовою для різних християнських конфесій доби формування тоталітарного режиму: як православних, так і протестантських, оскільки була віддзеркаленням гіпертрофованої більшовицької модернізації. Вона була співзвучна втіленню ідей українських автокефалістів про створення інституту районних і окружних благовісників – місіонерів, проповідників, апологетів – людей, які користувалися безперечним авторитетом у церковного керівництва та парафіян, відзначалися послідовністю своєї канонічної орієнтації та адміністративним хистом. Хоча функції благовісників УАПЦ були у більшій мірі зорієнтовані на ідеологічно-місіонерську, а не суто адміністративно-організаційну, роботу.

Близьким шляхом до збереження й укріплення церковної цілісності за несприятливих державно-політичних умов кінця 20-х – початку 30-х рр. йшли протестанти (баптисти, п'ятидесятники, адвентисти). Так, у зв'язку з припиненням діяльності регіональних керівних органів – місцевих союзів та рад – Союз баптистів повернувся до старої практики, що діяла в 1911–1916 рр. – керівництва через посередництво старших пресвітерів [33, с.45]. У цьому вбачаємо спорідненість ініціатив християнських інституцій, які намагалися адаптуватися до важкого державно-правового становища.

Отож, ідея районних і окружних спостерігачів екзархату РПЦ суперечливо поєднувала в собі повернення від колегіального управління до більш архаїчних і централістичних порядків і, водночас, несла модерні риси цієї централізації – опертя на осіб, місцем активної діяльності яких було міське, або наближене до нього за комунікативною структурою, середовище. У цьому контексті спробу оптимізації

екзархатом місцевої ланки адміністративної вертикалі конфесії варто також розглядати як відгук на модернізацію. Модель, ланками якої були одноосібні представники духовної влади і гнаної церкви, формувала образ харизматичних лідерів, зміцнюючи в суспільстві основи особистої віри. Таким чином, вона ефективніше протидіяла державній богоборчій політиці.

Але запропонована система місцевого управління незабаром була торпедована тоталітарною системою. Радянська влада почала її руйнувати першочерговим закриттям храмів саме в більш значних населених пунктах – центрах колишніх округ, адміністративних районів, містах і містечках, селищах. Справи на молитовні будинки, закриті 1931 р., зібрані секретаріатом президії ВУЦВК, переконують саме в такій тенденції, що підривала систему церковного управління [34]. За нашими досить приблизними підрахунками, не менше 26 % закритих офіційно православних церков знаходилися в районних центрах, тоді ж як районні центри складали лише близько 6 % від числа центрів сільрад по Україні [3, с.108–109].

Якщо зважати на обставину поступового руйнування традиційної системи ієрархічних зв'язків між благочинницькою і священницькою ланкою вже з початку 20-х рр., то зрозуміємо всю критичність ситуації з місцевою церковною адміністрацією, а відтак – і весь розпач благочинних РПЦ 30-х рр. Один із них – священник Володимир Беневський з м. Нові Санжари на Полтавщині (як він себе відрекомендував – «благочинний 4 округу колишнього Кобеляцького повіту») писав 10 липня 1933 р. до інспектора в справах культів секретаріату Президії ВУЦВК: «Інститут благочинних автоматично перейшов і зберігся в православному культі від дореволюційного часу і фактично він визнається не тільки церковною, але й громадянською владою. Але внаслідок того, що про цей інститут ніде нічого не говориться, особи, наділені цим званням, не знають ні своїх прав ні своїх обов'язків при сучасних умовах життя церкви» [35, арк.55].

Неврегульованість юридичного статусу благочинних і невідповідність дореволюційних «Інструкцій благочинним» умовам радянського часу продовжувала створювати постійні складнощі для місцевої духовної влади.

По-перше, вона обмежувала ініціативу благочинних. За період від початку 1932 р. до 7 квітня адміністративне листування благочинного церков 6-ї округи Чугуївського вікаріального управління протоієрея Миколи Помазановського склало лише 21 кореспонденцію [36, арк.200]. Вважаємо наведений приклад типовим. Для порівняння, листування секретаря патріаршого екзарха за січень – 17 травня того самого року становило 532 одиниці [37, арк.104]. Це відбувалося в той час, коли на церкву чинився безпрецедентний тиск, що вимагав посиленої оборони: клопотань перед державними органами, пошуку заступництва у вищій церковній владі, інформування парафіяльних священників тощо. Благочинним доводилося постійно свідчити перед партійно-державними функціонерами, політизованими й адміністративно зухвалими «безвірниками», «бригадами з хлібозаготівель» і т. ін. про необґрунтованість репресій, податкового тиску тощо.

По-друге, неврегульованість статусу благочинних перетворювала їх на об'єкт першочергового терору. Благочинний 7-го округу Чугуївського вікаріального управління протоієрей М. Мисенко, доведений до відчаю, 2 червня 1932 р. писав своєму керівництву: «Прошу управління клопотатися перед цивільними властями де потрібно, аби було зроблено розпорядження сільраді сл. Сиротине не чинити мені перешкод щодо виконання покладених на мене обов'язків... Кожного дня мене тягають до сільради і кривдять мене, доводять до втрати свідомості. Я вже прошу у Бога смерті. Так жити на світі неможливо» [38, арк.30].

По-третє, посилення тиску влади на церкву й на місцеву ланку її управління спонукало до спроб розв'язання суперечностей. В одному з листів до Чугуївського вікаріального управління благочинний М. Помазановський, зібравши відомості про утиски місцевої влади (зокрема, Вовчанського і Старо-Салтівського райвиконкомів) проти духовенства, підкреслював, що він клопочеться «від імені священників округу», «щоб уникнути повторення таких випадків». Благочинний В. Беневський особисто розробив і запропонував екзарху України митрополиту Константину проект бажаної інструкції благочинним, водночас порушивши клопотання перед громадянською владою про дозвіл на її видання. Але, як відомо, подібної інструкції так і не з'явилось.

Таким чином, вже в першій половині 30-х рр. виконання управлінських функцій на рівні місцевої адміністративної ланки РПЦ стало гранично складним, втративши перспективи покращення. Церква позбулася можливості забезпечувати функціональність системи управління, що особливо виразно позначилось на єпархіальному та благочинницькому рівнях.

Витіснений поза правове поле єпископат і благочинні брали на себе ризиковану відповідальність здійснення духовної опіки над парафіями. Але радянська влада не терпіла такої ініціативи. Подразливість для влади фігур лідерів світоглядної опозиції спричиняла неминучі репресії проти цих діячів. Тотальним терором, знищенням ієрархії більшовики клали край стихійному, але повсюдному опору місцевої церковної адміністрації, що опиралася своїй руйнації.

Зміни устрою єпархіальної та благочинницької ланки Українського екзархату РПЦ у 20–30-х рр. XX ст. показали повну залежність церкви від партійно-державної системи, її політичних потреб та еволюції.

За умов нищення церкви, як інституційної цілісності, серед вищого і місцевого керівництва знайшлися сили, спроможні гнучко протидіяти руйнівним викликам політичної системи. У цьому системному конфлікті церковна організація зважала як на власний тривалий досвід суспільно-політичних протистоянь, так і на здобутки інших християнських спільнот, апробовані у часи політичних гонінь.

Джерела та література

1. Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом приемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / [сост. М.Е. Губонин]. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского ин-та, 1994. – 1064 с.
2. Білокінь С. Православні єпархії України 1917–1941 рр. / С. Білокінь // Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 102–110.
3. Адміністративно-територіальний поділ УСРР при 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року). – Харків: Вид. Центр. адмін.-тер. комісії, 1925. – 110 с.
4. Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. / О. Демиденко // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 56–60.
5. Тригуб О.П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Південної України (20–30-і рр. XX ст.) / О.П. Тригуб // Південний архів. Зб. наук. праць. Іст. науки. – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002. – Вип. IX. – С. 91–96.
6. Расторгуєва Н.В. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду 1921–1922 рр. / Н.В. Расторгуєва // Укр. іст. журнал. – 1967. – № 1. – С. 85–89.
7. Коммунист. – 1922. – 23 апреля.
8. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. П–1. – Оп. 1. – Спр. 1602.
9. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. – 831. – Оп. 1. – Спр. 247.
10. Білокінь С.І. Розгром Київського єпархіального управління 1923 року // Київська Старовина. – 1999. – № 1. – С. 89–106.
11. РДІА. – Ф. – 831. – Оп. 1. – Спр. 268.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2318.
13. Николин А. свящ. Церковь и государство (история правовых отношений) / А. Николин, свящ. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 1997. – 430 с.
14. Александров І.В. Єпископ В'ячеслав (Шкурко): «Я бачив у ньому справжнього єпископа...» // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Зб. наук. праць. – К.: Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2003. – Вип. 9. – С. 5–7.
15. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990 рр.). – К.: [б. в.], 1991. – 72 с.
16. РДІА. – Ф. – 831. – Оп. 1. – Спр. 201.
17. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р–687. – Оп. 4. – Спр. 10.
18. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р–235. – Оп. 6. – Спр. 8.
19. ДАЗО. – Ф. Р–3904. – Оп. 2. – Спр. 1.
20. ДАЗО. – Ф. Р–3904. – Оп. 2. – Спр. 23.
21. ДАЗО. – Ф. – 19. – Оп. 1. – Спр. 141.
22. ДАЗО. – Ф. Р–3409. – Оп. 2. – Спр. 7.
23. ДАЗО. – Ф. Р–316. – Оп. 3. – Спр. 10.
24. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р–2126. – Оп. 1. – Спр. 766.
25. Державний архів Сумської області. – Ф. Р–5702. – Оп. 1. – Спр. 300.
26. ДАПО. – Ф. Р–2126. – Оп. 1. – Спр. 669.
27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2182.
28. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р–6. – Оп. 1. – Спр. 70.
29. ДАВО. – Ф. Р–687. – Оп. 4. – Спр. 53.
30. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1961.
31. ДАЗО. – Ф. Р–1241. – Оп. 1. – Спр. 955.
32. ДАЗО. – Ф. Р–316. – Оп. 3. – Спр. 171.
33. Історія релігій і церкви в Україні: Методичні рекомендації до спецсеминару / Уклад. О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя: ЗДУ, 1998. – С. 45.
34. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 207–651.
35. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 130.
36. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 171.
37. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 172.
38. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 177.

Игнатуша А. Н. Епархии и благочиния Украинского экзархата Российской православной церкви в 20–30-е гг. XX в.

Автор проанализировал организационные изменения Украинского экзархата Российской православной церкви (РПЦ) в 20–30-е гг. XX в. на уровне епархии и благочиния. Статья раскрывает зависимость системы местного управления от политики церковного руководства и влияния государственной власти.

Ключевые слова: епархия, благочиние, организация, церковь, власть, централизм, большевистская модернизация.

Ignatusha O. M. The diocese and deanery of Ukrainian exarchate of Russian Orthodox Church in 20–30 years of XX c.

The author has analyzed the organizational changing of the Ukrainian exarchate of the Russian Orthodox Church (ROC) in 20–30th years XX c at the level of the diocese and the deanery. The article exposes the dependence of diocese management on the policy of church guidance and the pressure of the state power.

Key words: diocese, deanery, organization, church, power, centralism, Bolshevik modernization.